

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ՏԱՐԱՆՑԻԿ ԿԱՅԱՆՆԵՐԻ
ԵՎ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԹՈՒՂԻՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՏՐԱԳԻԶՈՆԻ ՀԱՅԵՐԻ
ԲՆԱՋՆՁՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ. ԶԵՓՑՈՒՌ ՄԵԾՊԱՀՔՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՄԻԿՐՈՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Լուսինե Աբրահամյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Սույն հետազոտությունը Հայոց ցեղասպանության տարիներին Տրապիզոնի հայ բնակչության բնաջնջման հիմնախնդրին նվիրված առավել ընդգրկուն ուսումնասիրության բաղկացուցիչ մաս է, որում քննության է ենթարկվում Հայոց ցեղասպանության տարիներին տարանցիկ կայանների՝ որպես բնաջնջման քաղաքականության իրականացման հենակետերի գործառնական նշանակությունը: Հոդվածում հիմնավորվում է այն թեզը, որ այդ վայրերը ոչ թե պարզապես ժամանակավոր ճամբարներ էին, այլ նախանշված հանգույցներ՝ միտված տեղահանվածների համակարգված հյուծմանը, ֆիզիկական նոսրացմանը և վերջնական ոչնչացմանը:

Աշխատանքի աղբյուրագիտական հենքը Զեփյոու Մեծպաիքյանի (ծնյալ՝ Վելետյան) «Յուշեր և փուշեր» (1965 թ.) հուշագրությունն է և վավերագրական այլ նյութեր: Հետազոտության առանցքում Տրապիզոնի հայերի տեղահանության երթուղու վերակառուցումն է, որը ձգվում էր Դեյիրմենդերեի հովտով դեպի Երզնկա և Քեմախի կիրճ, ապա՝ Գյոլջուկ լիճ (Հազար լիճ) սպանդանոցներ: Մեծպաիքյանի անձնական փորձառության միջոցով ներկայացվում են բռնագաղթի ճանապարհին տեղահանվածների գոյապայքարի և գոյատևման մեխանիզմները ծայրահեղ ապամարդկայնացված պայմաններում:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվում հուշագրության՝ որպես սկզբնաղբյուրի արժևորմանը, որը, չնայած ժամանակային հեռավորությամբ պայմանավորված որոշակի սուբյեկտիվությանը, թույլ է տալիս վեր հանել տեղահանության աշխարհագրության և բնաջնջման տեխնոլոգիաների մանրամասներ: Հոդվածում եզրահանգում ենք, որ Տրապիզոնի հայերի տեղահանության ողջ ենթակառուցվածքը նպատակաուղղված էր քարավանների իսպառ բնաջնջմանը մինչև նշանակետ՝ Մոսուլ հասնելը:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Տրապիզոն, տարանցիկ կայան, տեղահանության երթուղի, Զեփյոու Մեծպաիքյան, հուշագրություն, Քեմախի կիրճ, Գյոլջուկ լիճ, բնաջնջման աշխարհագրություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 12.11.2025: Ընդունվել է տպագրության՝ 14.04.2026:

The article was submitted on 12.11.2025 and accepted for publication on 14.04.2026.

Статья поступила 12.11.2025 и была принята к публикации 14.04.2026.

Ինչպես հղել՝ Լուսինե Աբրահամյան, «Հայոց ցեղասպանության ընթացքում տարանցիկ կայանների և տեղահանության երթուղիների դերը Տրապիզոնի հայերի բնաջնջման գործում. Զեփյոու Մեծպաիքյանի վկայության միկրոպատմական քննություն», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 14, no. 1 (2026), 90-117:

How to cite: Lusine Abrahamyan, “The Role of Transit Camps and Deportation Routes in the Extermination of Trapizon Armenians During the Armenian Genocide: A Microhistorical Analysis of

Zepyur Metsbakhian's Testimony," *Ts'eghaspanagitakan handes* 14, no. 1 (2026), 90-117.

Как ссылаться: Лусине Абраамян, "Роль транзитных пунктов и маршрутов депортации в истреблении армянского населения Трапизона в годы Геноцида армян: микроисторический анализ свидетельства Зепюр Метсбахкян," *Цехаспанагитакан андес* 14, no. 1 (2026), 90-117.

Ներածություն

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում տարանցիկ կայանները գործում էին որպես համակենտրոնացման միջանկյալ հանգույցներ, որտեղ բռնի տեղահանված բնակչությունը ենթարկվում էր ժամանակավոր մեկուսացման նախքան վերջնական նշանակետեր ուղարկվելը: Այդ կայանները սոսկ տեղաշարժի կազմակերպման համար նախատեսված վայրեր չէին. դրանք բնաջնջման քաղաքականության իրականացման համար նախանշված հենակետեր էին՝ նախագծված որպես հյուծման և համակարգված ոչնչացման կենտրոններ: Այդ վայրերում գործադրվող զանգվածային սպանությունների, սովի, պարբերական կոդուպուտների և առևանգումների քաղաքականությունը միտված էր քսոքոյալների թվաքանակի կտրուկ և նպատակադրված նվազեցմանը: Այդ կերպ տարանցիկ կայանները ծառայում էին որպես բնակչության նոսրացման և ոչնչացման միջանկյալ հանգույցներ: Կայաններում տիրող ապամարդկայնացված պայմանները, սննդի սակավությունը և հակասանիտարական պայմաններից առաջ եկող համաճարակները ցեղասպանության իրագործման քաղաքականության անբաժանելի բաղադրիչներն էին: Դրանք ծառայում էին որպես բնաջնջման արդյունավետ գործիքներ, որոնք հնարավորություն էին տալիս իրականացնելու զանգվածային ոչնչացումը «տարհանման» վարչական քողի ներքո:

Տրապիզոնի հայության տեղահանության երթուղին անցնում էր Դեյիրմենլերե գետի հովտով՝ հարավային ուղղությամբ ձգվելով դեպի Երզնկա: Այս երթուղով անցնող քարավանները պարբերաբար ենթարկվում էին կազմակերպված կոտորածների: Տեղահանվածներն անցնում էին տարանցիկ երկու առանցքային հանգույցներով և կոտորածների վայրերով. առաջինը Քեմախի կիրճն էր (Երզնկայից հարավ-արևմուտք՝ Եփրատի վերին հոսանքում), երկրորդը՝ Գյուլջուկ լճի (այժմ՝ Հազար լիճ) տարածքը, որտեղ քրդական ցեղախմբերի ձեռքով իրականացվում էր քարավանների վերջնական ոչնչացումը: Փաստերի համադրումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Տրապիզոնից տեղահանված հայերից գրեթե ոչ ոք չի հասել Մոսուլ, որը պաշտոնապես ներկայացվում էր որպես «վերջնական նպատակակետ»:

Մահվան երթերի և համակենտրոնացման ճամբարների մասին վերապրածների հուշագրություններն ու վկայություններն սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող փաստաթղթեր են: Նրանցից ոմանք իրենց հուշերը հանձնել են թղթին իրադարձություններից անմիջապես հետո, իսկ մյուսները՝ տասնամյակներ անց՝ տրավման հաղթահարելուց և անցյալը վերաիմաստավորելուց հետո: Վերջինների թվին է պատկանում Զեփյուր Մեծպաիքյանը (ծնյալ՝ Վելետյան):

Զեփյուր Մեծպաիքյանը ծնվել է 1900 թ. Օսմանյան կայսրության Կերասուն քաղա-

քում (Տրապիզոնի նահանգ)¹ հարուստ վաճառականի ընտանիքում², ապրել և սովորել է հայրենի քաղաքում մինչև 1914 թվականը, ապա՝ տեղափոխվել Տրապիզոն՝ մորական պապիկի տուն՝ ֆրանսիական քոլեջում կրթությունը շարունակելու նպատակով: 1915 թ. փետրվարյան ռմբակոծությունից հետո³ Ջեփյոտը պապի, մորաքրոջ և քեռու հետ տեղափոխվել է Ջեֆանոս (այժմ՝ Բուլակ) գյուղ: Տեղահանության հրամանի հրապարակումից հետո ստիպված են եղել վերադառնալ Տրապիզոն: Տեղահանության ընթացքում Ջեփյոտն անցել է Գյումուշխանեի և Երզնկայի տարանցիկ կայաններով՝ դիպվածային կերպով վերապրելով Քեմալի և Գյուլջուկ լճի զանգվածային սպանողը:

Ջեփյոտն իր «Հուշեր և փշեր» (*Յուշեր և Փուշեր*)³ հուշագրությունն ավարտին է հասցրել 1965 թ.: Չնայած նրա փորձառության առանձին դրվագներ դեռևս 1955 թ. հրապարակվել են «Տեր-Չոր»⁴ հատորում, բայց և այնպես անտիպ հուշագրության ամբողջական տարբերակը մինչ օրս գիտական շրջանակների հասանելի չէ: Հարկ է նշել, որ ժամանակային հեռավորությունն իր ազդեցությունն է թողել աքսորի ստույգ ամսաթվերի և վիճակագրական տվյալների ճշգրիտ վերարտադրման գործում, սակայն դա չի նվազեցնում աշխատանքի աղբյուրագիտական արժեքը տեղահանության գործընթացի նկարագրության հարցում: Ինչպես գրում է Ջեփյոտը. «Անկարելի է ճամբու ընթացքին պատահած թշվառությունը, սարսափները, կողոպուտի համար եղած հարձակումները, առևանգումները, սպանությունները օրը օրի յիշել ու գրել այսքան տարիներ վերջ. մոռցուած բազմաթիվ դէպքեր կան և մանաւանդ գրելու, նկարագրելու դժվարութիւն աննախընթաց այս ոճիրներուն...»⁵:

Սույն հետազոտության նպատակն է Ջեփյոտ Մեծպաիքյանի հուշերի և սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող հարակից այլ նյութերի համադրական քննության միջոցով վերակառուցել Տրապիզոնի հայության տեղահանության երթուղիներն ու աշխարհագրությունը: Աշխատանքում տեղ է հատկացվում նաև բռնագաղթի պայմաններում տեղահանվածների գոյապայքարի և վերապրման մեխանիզմների վերլուծությանը:

1 Ջեփյոտի հայրը՝ Հակոբ Վելետյանը (43 տ.), Կերասունում զբաղվում էր երկաթի ու կաղինի վաճառքով, ուներ իր գրասենյակը և վաճառատունը: Մայրը՝ Վերգին Մալխասյանը (37 տ.), Տրապիզոնից էր՝ ունեւոր ընտանիքից: Ջեփյոտն ընտանիքի ավագ երեխան էր. ուներ երկու եղբայր՝ Սմբատ (13 տ.), Գուրգեն (11 տ.), և երկու քույր՝ Մերսեդես (7 տ.), Արաքսի (5 տ.): Ընտանիքի բոլոր անդամները ցեղասպանության զոհ են դարձել, վերապրել է միայն Ջեփյոտը:

2 1915 թ. փետրվարի 8-ին Տրապիզոնը ռմբակոծվում է ռուսական նավատորմի կողմից (տե՛ս Գոհար Մարյան, *Անվերնագիր ձեռագիր հուշեր Սարյան ընտանիքի մասին*, ՀՅԹԻ հավաքածու, բաժին 8, թղթապանակ 11819, թպ. 299, 31):

3 Տե՛ս Ջեփիտ Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, ձեռագիր հուշագրություն (Փարիզ, 1965), Գրականության և արվեստի թանգարան, Ջեփյոտ Մեծպաիքյան, թղթապանակ 1-2:

4 Տե՛ս Աղետին Վերապրողներ, *Տէր-Չոր*, կազմ. Լևոն Մեսրոպ (Փարիզ, տպարան «Պ. Էլէկեան», 1955), 352-396:

5 Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 148:

Տրապիզոնի հայ բնակչության տեղահանության ուղեգիծը. բռնագաղթի մեկնարկը

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Տրապիզոնի նահանգի էթնիկ համապատկերը բնութագրվում էր մեծ բազմազանությամբ. բացի մուսուլմանական տարրից (թուրքեր, լազեր, աջարներ, արխազներ)՝ նահանգում կար նաև ստվար հունական և հայկական բնակչություն: Վիճակագրական տվյալներով՝ նահանգում ապրում էր 73 395 հայ⁶: Մասնավորապես վարչական կենտրոնում՝ Տրապիզոն քաղաքում, բնակվում էր 5 539 հայ, որոնք ներկայանում էին առաքելական, կաթոլիկ (750 մարդ) և բողոքական (150 մարդ) համայնքներով⁷:

Տրապիզոնը ռազմավարական նշանակություն ունեցող տարանցիկ նավահանգիստ էր, որի քաղաքային լանդշաֆտը վկայում էր դրա տնտեսական հզորության մասին: Քաղաքում կենտրոնացված էին բազմաթիվ իջևանատներ (խաներ), մեծ տերությունների հյուպատոսական ներկայացուցչություններ, նավագնացային ընկերությունների գրասենյակներ և հայ ու հույն մեծահարուստ վաճառականների առանձնատները: Առևտրատնտեսական գործունեությունը կենտրոնացած էր նավահանգրստի մերձակա «Գեալուր մեյդան» կոչվող տարածքում⁸: Հայկական համայնքի բնակչության տարածքը հիմնականում ընդգրկում էր քաղաքի բարձրադիր գոտում գտնվող «Յենի մահալե» թաղամասը⁹: Տրապիզոնի հայությունն առանցքային դերակատարություն ուներ Սև ծովի ավազանի նավահանգստային քաղաքների արդյունաբերական զարգացման և առևտրային շրջանառության ոլորտներում՝ լինելով տարածաշրջանի տնտեսական վերնախավի կարևոր բաղկացուցիչը¹⁰:

1894-1896 թթ. համիդյան զանգվածային կոտորածներից հետո, որոնց զոհ գնաց նահանգի շուրջ 1 000 հայ¹¹, Տրապիզոնի հայության կյանքը հարաբերականորեն հանգիստ էր, սակայն բնակչության շրջանում դեռ պահպանվում էր կոտորածների կրկնվելու տագնապը: 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունն ու սահմանադրական կարգերի հաստատումը սկզբնապես լավատեսության ալիք բարձրացրին հայության շրջանում՝ հույս ներշնչելով երկար ժամանակ խոստացված, բայց սուլթանական վարչակարգի կողմից տապալված բարեփոխումների իրականացման հարցում: Սակայն հայ և թուրք «եղբայրության» և համակեցության վերաբերյալ

6 Տե՛ս Ռոբերտ Թաթոյան, *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թթ.* (Երևան, ՀՅԹԻ, 2015), 120:

7 Տե՛ս Raymond Kévorkian and Paul Paboudjian, *Les Arméniens de l'Empire Ottoman à la veille du génocide* (Paris: Editions d'art et d'histoire, 1992), 187: Տե՛ս նաև Bedross Der Matossian, "The Pontic Armenian Countries in the Nineteenth Century," in *Armenian Pontus: The Trebizond-Black Sea Communities*, ed. Richard G. Hovannisian (Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2009), 217-244:

8 Տե՛ս Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 50:

9 Տե՛ս նույն տեղում:

10 Տե՛ս Der Matossian, "The Pontic Armenian Countries in the Nineteenth Century," 217-244:

11 Տե՛ս Simon Payaslian, "The Fate of the Armenians in Trebizond, 1915," in *Armenian Pontus: The Trebizond-Black Sea Communities*, ed. Richard Hovannisian (Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2009), 273:

պատրանքներն արագորեն փոշիացան, քանի որ Սահմանադրության հռչակմանը հաջորդած քաղաքական գործընթացները փաստեցին հայերի նկատմամբ պետական հալածանքների քաղաքականության շարունակականությունը¹²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկմամբ Տրապիզոնը, գտնվելով Կովկասյան ռազմաճակատում, վերածվում է ռազմական գործողությունների կարևոր թատերաբեմի: Օսմանյան իշխանությունների համար քաղաքը ձեռք է բերում ռազմավարական բացառիկ նշանակություն՝ ծառայելով որպես գործերի, սպառազինության և պարենի տեղափոխման տարանցիկ առանցքային հանգույց¹³: Դեռևս 1914 թ. գարնանը կառավարությունը ձեռնամուխ է լինում քաղաքում մեծաքանակ զինուժի և ռազմամթերքի կենտրոնացմանը¹⁴:

Պատերազմի նախաշեմին Տրապիզոն են գործուղվում «Միություն և առաջադիմություն» («Իթթիհադ վե Թերաքի») կուսակցության առավել ակնապարհ գործիչները, այդ թվում՝ կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի անդամ Յուսուֆ Ռիզա բեյը՝ որպես Տրապիզոնում «Հատուկ կազմակերպության» («Teşkilât-i Mahsûsa») ղեկավար, և Յենիբահչեյի Նաիրը՝ որպես Տրապիզոնում կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի ներկայացուցիչ: 1914 թ. հուլիսի 7-ին՝ ընդհանուր զորահավաքի նախօրեին, նահանգապետի պաշտոնում նշանակվում է Ջեմալ Ազմին¹⁵, որը մեծ դերակատարում էր ունենալու նահանգի հայ բնակչության ոչնչացման գործում: Կենտրոնական իշխանությունների հրահանգով 1914 թ. հոկտեմբերին և նոյեմբերին Տրապիզոնի բնակչության ազատ են արձակվում չեթե հանցագործներ ու մարդասպաններ, որոնց զգալի մասը հետագայում ընդգրկվում է Ռիզա բեյի հրամանատարությամբ գործող «չեթեական» (ավագակախմբային) ստորաբաժանումներում և ուղարկվում ներքին նահանգներ¹⁶: Նույն ժամանակահատվածում Կովկասից տեղափոխված մուսուլման և քրիստոնյա վրացի փախստականներից ձևավորվում են հատուկ խմբավորումներ՝ հայության բնաջնջման գործողություններն իրականացնելու նպատակով¹⁷: Հայ բնակչության դեմ ուղղված հետագա միջոցառումներն առավել կազմակերպված բնույթ են ստանում, երբ Տրապիզոն է ժամանում երիտթուրքերի՝ Կ.Պոլսի Կենտրոնական կոմիտեի անդամ, «Հատուկ կազմակերպության»՝ «Teşkilât-i Mahsûsa»-ի նախագահ

12 Մանրամասն տե՛ս Լուսինե Յ. Աբրահամյան, «Նախապատրաստելով Հայոց ցեղասպանությունը Տրապիզոնում. վաղ փուլ և ակտիվացում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 10, no. 2 (2022), 26-48:

13 Տե՛ս «Համաեյրոպական պատերազմ», *Մշակ* (Թիֆլիս), 1 նոյեմբերի 1914 թ., թիվ 247, 1:

14 Տե՛ս *Մշակ* (Թիֆլիս), 11 մարտի 1914 թ., թիվ 53, 4: «Համաշխարհային պատերազմ», *Մշակ* (Թիֆլիս), 15 նոյեմբերի 1914 թ., թիվ 259: «Համաշխարհային պատերազմ», *Մշակ* (Թիֆլիս), 26 դեկտեմբերի 1914 թ., թիվ 293, 1: Վարդգես Մալյան, *Տրապիզոնի հայերը Մեծ ոճիրի ճանապարհին* (Երևան, «Ճարտարագետ», 2015), 90-91:

15 Տե՛ս Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (London, New York: I.B.Tauris, 2011), 468:

16 Տե՛ս «Հայերը ինչպե՛ս կը թունաորուի՛ն Տրապիզոնի թուրք հիւանդանոցին մէջ», *Ճակատամարտ* (Կոստանդնուպոլիս), 2 ապրիլի 1919 թ., 2: Հայկազն Գ. Ղազարյան, *Ցեղասպան Թուրքը* (Բեյրութ, Համազգային տպարան, 1968), 73-74:

17 Տե՛ս «Տրապիզոնի ջարդարարներուն դատավարութիւնը. երկու «մատուս» կին ու տղայ ծով կը թափեն», *Ճակատամարտ* (Կոստանդնուպոլիս), 5 մայիսի 1919 թ., 2:

դոկտոր Բեհադդին Շաքիրը, ով իր հետ բերում է տեղահանությունների և կոտորածների կազմակերպման մասին կնքված հրահանգները¹⁸:

Տրապիզոնի հայության տեղահանության մասին պաշտոնական հրահանգը հրապարակվում է 1915 թ. հունիսի 26-ին: Բնակչությանը տրվում է հինգ օր՝ դեպի Դիարբեքիր (Տիգրանակերտ) «ճամփորդությանը» նախապատրաստվելու համար¹⁹: Պատմաբան Ռայմոն Գևորգյանը, վերլուծելով Տրապիզոնի տեղահանության առանձնահատկությունները, մատնանշում է մի էական փաստ. ի տարբերություն կայսրության այլ շրջանների՝ Տրապիզոնում հայերին խստիվ արգելված էր նախքան տեղահանությունը վաճառել սեփական շարժական գույքը կամ ձեռք բերել փոխադրամիջոցներ²⁰: Այս սահմանափակումները միտված էին տեղահանվողների առանց այն էլ ծանր վիճակի հետագա վատթարացմանը: Ինչպես մյուս նահանգներում, այնպես էլ Տրապիզոնում տեղահանությանը նախորդել էին հայ զինվորականության, ազգային-քաղաքական գործիչների, մտավորականության և հոգևոր դասի ներկայացուցիչների համակարգված թիրախավորումն ու մեկուսացումը²¹:

Տեղահանության հրամանի հրապարակման հաջորդ օրը քաղաքի հայերը խնդրագրերով դիմում են Ավստրիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի, ԱՄՆ-ի հյուպատոսներին²² և հույն ուղղափառ մետրոպոլիտին²³: Վերջիններս դիմում են նահանգապետ Ջեմալ Ազմիին և Նաիլ բեյին՝ փորձելով կանխել կանանց և երեխաների տեղահանությունը կամ մեղմել դրա պայմանները: Որոշ հայ կանայք ևս խնդրագրերով դիմում են Ջեմալ Ազմիին²⁴: Վերջինս խիստ սահմանափակ և հատվածային «զիջումներ» է անում միայն առանձին խմբերի համար. հայ ընտանիքներին տրվում է բացառիկ «արտոնությունը», այն է՝ «ցանկության դեպքում» քաղաքում թողնել մինչև տասնհինգ տարեկան դուստրերին և մինչև տասը տարեկան որդիներին²⁵: Հույն ուղղափառ եկեղեցու մետրոպոլիտ Խրիստանթոսը²⁶ և ամերիկացի միսիոներ Լինդոն Քրոու-

18 Տե՛ս Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469:

19 Տե՛ս Viscount Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916, documents presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce, Secretary of State for Foreign Affairs* (London: Joseph Causton and Sons, 1916), 126-127: Ղազար Մակունց, *Տրապիզոնի հայոց տեղահանությունը. Յուզազրական էջեր* (Թեհրան, «Ալիք» հրատ., 1963), 67: Սարյան, *Անվերնագիր ձեռագիր հուշեր*, 31:

20 Տե՛ս Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 470:

21 Այս մասին մանրամասն տե՛ս Աբրահամյան, «Նախապատրաստվելով Հայոց ցեղասպանությունը Տրապիզոնում», 34-39:

22 Տե՛ս Նազլեան Արք. Յովհաննէս, *Տրապիզոնի թեմին վիճակատու Յովհաննէս Արք. Նազլեանի յուշերը Մերձատուր Արեւելքի 1914-1918 շրջանի քաղաքական-կրօնական դէպքերուն մասին, հ. 1*, թարգմ. դոկտ. Հմայակ Ստեփանյանի (Պէյրոյթ, «Հայ Կաթողիկէ», 1960), 197:

23 Տե՛ս Յովակիմ Յովակիմեան (Արշակունի), *Պատմություն Հայկական Պոնտոսի* (Պէյրոյթ, «Մշակ», 1967), 228:

24 Տե՛ս Առաքել Կոթիկեան, *Տրապիզոն*, Ձեռագիր, Bibliothèque Nubar, 56-Trébizonde, 18-19: Սարյան, *Անվերնագիր ձեռագիր հուշեր*, 49-50:

25 Տե՛ս Ara Sarafian, *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917* (Princeton and London: Gomidas Institute, 2004), 687:

26 Տե՛ս Սարյան, *Անվերնագիր ձեռագիր հուշեր*, 86-87:

Ֆորդը²⁷ պատրաստակամություն են հայտնում ապաստան տալու հայ կանանց և երեխաներին իրենց առաքելությունների տարածքներում: Մետրոպոլիտ Խրիսանթոսի և նահանգապետ Ջեմալ Ազմիի միջև ձեռք բերված պայմանավորվածությամբ հունական առաջնորդարանի հովանու ներքո հիմնվում է որբանոց, որի նյութական ծախսերը պետք է հոգար տեղի հունական համայնքը: Հաստատության կառավարման նպատակով ձևավորվում է հատուկ հանձնաժողով՝ նահանգապետ Ջեմալ Ազմիի նախագահությամբ և մետրոպոլիտի փոխնախագահությամբ: Հանձնախմբի անդամներն էին Խրիսանթոս մետրոպոլիտը, երեք քրիստոնյա և երեք մուսուլման: Տրապիզոնում ԱՄՆ հյուպատոս Օսկար Հայզերի հաղորդմամբ՝ թուրքերի կողմից որբանոց կոչված այդ տներում մոտ 300 հայ երեխա էր պահվում, նրանց խնամում էին երիտասարդ հայ կանայք ու աղջիկներ, որբանոցները հսկվում էին ժանդարմների կողմից²⁸: Որբանոցներ բացելու իրական նպատակը հայ երեխաների թուրքացումն էր²⁹: Տասը օր հետո Կենտրոնական կոմիտեի Տրապիզոնի ներկայացուցիչ Նաիլ բեյի նախաձեռնությամբ որբանոցը փակվում է, որբերի մի մասին տեղավորում են թուրքական որբանոցներում և Կարմիր մահիկի հիվանդանոցում, որտեղ նրանց թունավորում են, մի մասին էլ խեղդամահ են անում Սև ծովում³⁰:

Տեղահանության հրամանի հրապարակման և դրա գործադրման միջև ընկած հնգօրյա ժամկետում կառավարությունն իրականացնում է հայ բնակչության համակարգված հաշվառում: Տեղական պաշտոնյաներից և իրազեկիչներից (մատնիչներից) կազմված հանձնաժողովները կատարում էին բնակչության տարիքային և սեռային դասակարգում, ինչը հեշտացնում էր գորակոչային տարիքի երիտասարդների նույնականացման, ձերբակալության և հետագայում նրանց մահապատժի ենթարկելու գործընթացը³¹: Քաղաքում մնալու «արտոնություն» է տրվում նաև տեղաշարժվելու դժվարություն ունեցող տարեցների, որոնց տեղավորում են ֆրանսիական դպրոցի շենքում, սակայն որոշ ժամանակ անց թունավորում են նրանց և դիերը նետում Սև ծով³²:

27 Լինդոն Ս. Քրոուֆորդը (1852-1918)՝ որպես Օտարերկրյա առաքելությունների ամերիկյան լիագործների խորհրդի (Ամերիկյան խորհուրդ/American Board of Commissioners for Foreign Missions) միսիոներ, Օսմանյան կայսրություն էր տեղավորվել 1879 թ.: Արևմտաթուրքական առաքելության կազմում կնոջ հետ Տրապիզոնի կայան է տեղափոխվում 1903 թ. և մնում այնտեղ մինչև իր մահը՝ 1918 թ. (տե՛ս American Board of Commissioners for Foreign Missions, *The One Hundred and Sixty Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston: The Rumford Printing Co. Concord, NH, 1916), 74, <http://www.dliir.org/archive/items/show/16810>; Ethel Daniels Hubbard, *Lone Sentinels in the Near East* (Woman's Board of Missions, 1920), 39-40):

28 Տե՛ս Յովակիմեան, *Պատմություն Հայկական Պոնտոսի*, 232:

29 Հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս Էդիտա Գզոյան, Ռեզինա Գալուստյան, Շուշան Խաչատրյան, Էլինա Միրզոյան, *Հայ երեխաների թուրքացումը Հայոց ցեղասպանության տարիներին* (Երևան, ՀՅԹԻ, 2022):

30 Տե՛ս Kevorkian, *The Armenian Genocide*, 470:

31 Տե՛ս Kevork Y. Suakjian, "Genocide in Trabzon: A Case Study of Armeno-Turkish Relations during the First World War," Ph.D. Diss. (University of Nebraska, 1981), 123-124:

32 Նրանց թվում էր Զեփյուդի պապիկը՝ Պետրոս Մալխասյանը, ով մնացել էր Տրապիզոնում դստեր՝ Իմաստուհու հետ (տե՛ս Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 142):

Տեղահանության բուն փուլը մեկնարկում է նախանշված հինգերորդ օրը: Ոստիկանական ջոկատները բռնի ուժով բնակիչներին դուրս են հանում իրենց տներից և ուղեկցում նախապես սահմանված հավաքակայաններ, ինչին ի պատասխան՝ որոշ վայրերում արձանագրվում են դիմադրության և ինքնապաշտպանության փորձեր³³:

Քաղաքի բնակչությունն արքայրվում է մի քանի քարավանով: Առաջին քարավանը գինված ժանդարմների հսկողությամբ քաղաքից դուրս է գալիս 1915 թ. հուլիսի 1-ին: Շուրջ 2 000 հայի փոքր խմբերով քշում են Դեյիրմենդերե, այնտեղից էլ՝ Գյումուշխանե: Նմանօրինակ երեք խմբեր արքայրվում են առաջին երեք օրվա ընթացքում³⁴: Քարավանները ձևավորվում էին Տրապիզոնից ոչ հեռու գտնվող Դեյիրմենդերե գետի ափին, որը դարձել էր արքայրյալների հավաքատեղի: Այստեղ առանձնացնում էին կանանց, տղամարդկանց, գեղեցիկ աղջիկներին ու երեխաներին: Աղջիկներին հետ էին ուղարկում Տրապիզոն, ամուսնացնում թուրք տղամարդկանց հետ, իսկ ուլքեր ընդդիմանում էին, կրկին ուղարկվում էին արքայրի: Մնացած տեղահանվածներին ուղարկում էին նահանգի հարավային սահմաններ՝ Երզնկա՝ Արևմտյան Եփրատի հոսանքով դեպի հարավ³⁵: Հուլիսի 5-ին Տրապիզոնից դուրս է գալիս 2 000 հայից բաղկացած մեկ այլ քարավան, հուլիսի 7-ին՝ ևս մեկը՝ բաղկացած 700 հոգուց, որի մեծ մասը սպանվում է Քեմալի կիրճում³⁶: Տեղահանության են ենթարկվում նաև ռուսահպատակ, պարսկահպատակ ու բուլղարահպատակ հայերը³⁷: 1915 թ. հուլիսի 6-ին Տրապիզոնի հայկական շուրջ 1 000 տուն դատարկված էր, իսկ բնակիչները՝ տեղահանված³⁸: 1915 թ. հուլիսի 7-ին Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմին կառավարությանը գեկուցում է, որ նահանգի հայության տեղահանությունը բարեհաջող իրագործվել է³⁹: Տրապիզոնցի հայերի վերջին քարավանը՝ կազմված 1 000 հոգուց, քաղաքից դուրս է գալիս հուլիսի 18-ին⁴⁰: Քաղաքում մնում են Օսմանյան դրամատան ծառայողներ, Ծխախոտի ընկերության պաշտոնյաներ, հյուպատոսարանների հայ ծառայողներ, միայնակ կանայք: Որոշ ժամանակ անց նրանց նույնպես վտարում են քաղաքից և սպանում⁴¹:

33 Տե՛ս Մակունց, *Տրապիզոնի Հայոց Տեղահանությունը*, 68: Մարտիկ Թահմազեան, *Գրություն մեր անցյալների մասին 1850-ականներից 1924*, ձեռագիր հուշ, ՀՅԹԻ արխիվ, բաժին 8, թղթապանակ 6699, թիվ 159:

34 Տե՛ս Sarafian, *United States Official Records*, 178:

35 Տե՛ս նույն տեղում, 70:

36 Տե՛ս Suakjian, “Genocide in Trabzon,” 134:

37 Տե՛ս Bryce, *The Treatment of Armenians*, 72; Sarafian, *United States Official Records*, 150:

38 Տե՛ս Sarafian, *United States Official Records*, 179:

39 Տե՛ս Hilmar Kaiser, “Financing the Ruling Party and Its Militants in Wartime: The Armenian Genocide and the Kemakh Massacres of 1915,” *Études Arméniennes Contemporaines*, no. 12 (2019), <http://journals.openedition.org/eac/1942>, DOI: <https://doi.org/10.4000/eac.1942>:

40 Տե՛ս Suakjian, “Genocide in Trabzon,” 136:

41 Տե՛ս Յոհաննես Լեփսիուս, *Գերմանիան և Հայաստանը*. 1914-1918 (Երևան, «Լափ Փրինթ» հրատ., 2006), 202:

* * *

Տեղահանության հրամանի հրապարակման չորրորդ օրը Ջեփյուդի մորաքույրը՝ Արշալույսը, իր երեք երեխաներին ու Ջեփյուդին տեղավորում է ամերիկացի միսիոներ Լինդոն Քրոուֆորդի հովանավորությամբ գործող որբանոցում։ Երբ թուրք զինվորները սկսում են առանձնացնել երեխաների շրջանում թաքնված 17-20 տարեկան աղջիկներին, Ջեփյուդը սարսափահար տուն է փախչում։ Նույն օրը Արշալույսը Ջեփյուդին տանում է հունական եկեղեցի։ Ընտանիքի անդամները մի հույն տղայի միջոցով նրան ուղարկում են թանկարժեք իրերով լի պայուսակ, որը, սակայն, տեղ չի հասնում, և Ջեփյուդը մնում է միայն դպրոցական համազգեստով ու մի քանի ոսկեդրամով։ Հաջորդ օրը՝ վաղ առավոտյան՝ դեռ նախաճաշից առաջ, շենք են մտնում երիտասարդ թուրք սպաներ և նախ առանձնացնում են 18-20 տարեկան աղջիկներին ու դուրս բերում բակ, որտեղ երկու շարքով կանգնած էին սվիններով զինված զինվորներ, ապա՝ հավաքում մյուս երեխաներին (ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 100 հոգի), զույգերով շարք կանգնեցնում ու պահակախմբի հսկողությամբ ճանապարհում դեպի Կարին (Էրզրում)՝ Դեյիրմենլերեի ուղղությամբ։ Մի քանի ժամ անց սվիններով զինվորներին փոխարինում են ոստիկանները, որոնց հրամանով աղջիկները հարկադրված արագացնում են տեղաշարժի տեմպը՝ Տրապիզոնից տեղահանվածների քարավանին միանալու համար⁴²։ Այնտեղ Ջեփյուդը գտնում է իր մորաքրոջը՝ Արշալույսին, և նրա երեխաներին։ Արշալույսը Տրապիզոնից տեղահանվել է հուլիսի 5-ին։ Այս խմբում ընդգրկված էին հայ առաքելական և բողոքական համայնքների ներկայացուցիչներ՝ կանայք, երեխաներ ու տարեցներ⁴³։ Քարավանը հսկում էին ժանդարմները՝ Իսմայիլ էֆենդիի հրամանատարությամբ։ Ջեփյուդի հուշագրությունից պարզ է դառնում, որ տեղահանության ընթացքում գործել է խմբերի որոշակի դասավորություն. երիտասարդ կանայք և աղջիկները շարապան կենտրոնական մասում էին, իսկ տարեց կանայք՝ եզրերում՝ իբրև փորձ՝ պաշտպանելու երիտասարդներին առևանգումներից⁴⁴։

Տեղահանվածների առաջին հանգրվանը Ջնիզլիք (Համսիքյոյ) բնակավայրն էր, որտեղ աքսորյալներին տեղավորում էին կեցության համար ոչ պատշաճ պայմաններ ունեցող իջևանատներում, անասնագոմերում, իսկ մի մասն էլ գիշերում էր գետափնյա տարածքում։ Տեղահանության երկրորդ օրվանից քարավանին սկսում էին հետևել չեթենների ստորաբաժանումները, որոնք աչքի էին ընկնում հատուկ հանդերձանքով և սպառազինությամբ՝ «ոտքից գլուխ սևազգեստ ավազակներ՝ կրծքներին խաչաձև փամփշտակալներով և կողքերից կախված գենքերով»։ Ջեփյուդը հիշում է, որ նրանք հեռանում էին միայն քարավանի պատասխանատուի հետ խորհրդակցելուց հետո⁴⁵։

42 Տե՛ս Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 139-141։

43 Տե՛ս Suakjian, “Genocide in Trabzon,” 134։

44 Տե՛ս Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 145։

45 Տե՛ս նույն տեղում։

Մահվան ճանապարհի տարանցիկ կայանները. Գյումուշխանե և Երզնկա

Գյումուշխանե

Տրապիզոնից տեղահանված հայերի բոլոր քարավաններն անցնում էին Գյումուշխանեով, որը վերածվել էր տարանցիկ կարևոր հանգույցի⁴⁶։ Մինչև Գյումուշխանե հասնելը տեղահանվածներն արդեն իսկ ենթարկված էին լինում համակարգված հարձակումների և զանգվածային թալանի, ինչը զգալիորեն նվազեցնում էր նրանց հոգեկան ու ֆիզիկական տոկոսությունը։

Գյումուշխանեում տեղակայված էին չեթեների երկու զինված ջոկատներ, որոնց առջև դրված էր հստակ խնդիր՝ տղամարդկանց ֆիզիկական բնաջնջում և մնացած տեղահանվածների համակարգված կոդուպտ։ Տղամարդիկ կանանցից և երեխաներից առանձնացվում էին նախապես սահմանված կետերում և սպանվում մեկուսի վայրերում, մասնավորապես՝ Քանլը Դերեի կիրճում և Մադերենքիլի հովտում, որոնք վերածվել էին զանգվածային սպանությունների վայրերի⁴⁷։ 1915 թ. հունիսից մինչև 1917 թ. հունվարի 16-ը Գյումուշխանեի մյուրեսարիֆի (կառավարչի) պաշտոնը զբաղեցրած Աբդուլբադի բեյը վճռորոշ դերակատարում է ունեցել Տրապիզոնից տեղահանված տղամարդկանց բնաջնջման գործում⁴⁸։ Նրա գործողություններն իրականացվում էին ժանդարմերիայի աջակցությամբ և չեթեների երկու ստորաբաժանումների մասնակցությամբ՝ Միրզա բեյի և Մուրադ բեյի հրամանատարությամբ⁴⁹։ Ժանդարմների մի մասը մնում էր Գյումուշխանեում՝ մասնակցելու թալանին և սպանություններին, իսկ մյուս մասը շարունակում էր ուղեկցել տարագրյալների շարասյունները մինչև Երզնկա՝ շարունակելով բռնությունները ողջ երթուղու երկայնքով⁵⁰։

Քառասուներկուամյա Նվարդ Մախոխյանը, որը Տրապիզոնից տեղահանվածների առաջին քարավանում էր, իր ձեռագիր հուշագրության մեջ հանգամանալիորեն ներկայացնում է շուրջ 500 հայ տղամարդկանց ոչնչացման գործընթացը։ Նրա հաղորդմամբ՝ բռնագաղթի յոթերորդ օրը տեղահանվածները հասնում են Թալթափան-Գյումուշխանե, որտեղ, չնայած ընդամենը կես ժամ տևած կանգառին, կոդուպտվում են ժանդարմների կողմից։ Մինչև այնտեղ հասնելը նրանց արդեն սպասում էին մյուրեսարիֆը, ժանդարմները, ոստիկանները և տեղական ավագակախմբերը, բոլորն էլ՝ զինված։ Տղամարդկանց առանձնացնում են հիմնական խմբից, կանանց հետ թողնում են ընդամենը 10-15 տարեցների, ապա կանայք և երեխաները տեղափոխվում են հակասանիտարական պայմաններով մի փակ տարածք։ Հաջորդ օրը՝ երկու ժամ

46 Տե՛ս «Հայերը ինչպես կը թունաորուէին Տրապիզոնի թուրք հիւանդանոցին մէջ», *Ճակատամարտ* (Կոստանդնուպոլիս), 2 ապրիլի 1919 թ., 2։

47 Տե՛ս Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 482։

48 Տե՛ս նույն տեղում, 486։

49 Տե՛ս նույն տեղում։

50 Տե՛ս նույն տեղում, 483։

քայլելուց հետո, հասնում են մի գյուղ, որտեղ չեթեներից մեկը հերթով խուզարկում է կանանց՝ թալանելով մնացած անձնական իրերը⁵¹:

Աբդուլքադիրի՝ Գյումուշսանեում ցուցաբերած վարչական և գործառնական «արդյունավետությունը» գնահատվում է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարության կողմից, ինչով պայմանավորված՝ նրան հետագայում գործուղում են Խարբերդ, ապա՝ Հաուրան՝ տեղահանությունների գործընթացը համակարգելու և վերահսկելու նպատակով⁵²:

Ժանդարմերիայի ստորաբաժանումների և չեթեական խմբավորումների անմիջական համագործակցության մասին է վկայում Օսմանօղլու Մեհմեդ Ֆաիքը՝ Տրապիզոնի ժանդարմերիայի հեծյալ գնդի առաջին գումարտակի երկրորդ վաշտի քսանչորսամյա կրտսեր լեյտենանտը: Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարությունների ընթացքում վերջինս վկայություն է տվել Գյումուշսանեում իրականացված գործողությունների մասին, համաձայն որի՝ հայ տղամարդկանց սպանությունը հանձնարարված է եղել երկու առանձին ջոկատների. մեկը Տրապիզոնից ժամանած զինված խումբն էր, իսկ մյուսը՝ Միրզա (կամ Միխո) բեյի գլխավորած քրդական հրոսակախումբը, որը միաժամանակ զբաղվում էր տարագրյալների համակարգված կողոպուտով⁵³:

.... Տրապիզոնյան ջոկատի պետը զրույց ունեցավ վաշտի հրամանատարի հետ: Այնուհետև հրամանատարը հրահանգեց ինձ հեռանալ և [տեղահանվածներից] գումարը հավաքել հաջորդ փուլում [հաջորդ կանգառի ընթացքում]: Պայմանավորվածության համաձայն՝ գումարի մեկ երրորդը պետք է պահեինք մեզ, այդքան էլ պետք է բաժին հասներ հրոսակախմբերին, իսկ որոշ մասն էլ՝ համայնքին [քրդական գյուղին].... Նաև նշվեց, որ կառավարությունը նրանց գումարի կարիքը չունեիր. նպատակը սոսկ նրանց Եփրատը նետելն էր⁵⁴:

Ֆաիքի վկայությամբ՝ «Գյումուշսանեի կառավարչի և Միրզա բեյի հետ ունեցած զրույցից» հետո իր վաշտի հրամանատարը կարգադրել է առանձնացնել կանանց ու տղամարդկանց, ընդ որում կանանց հետ մնալու թույլտվություն են ստացել միայն տարեց տղամարդիկ: Այնուհետև Տրապիզոնի չեթեական ջոկատը տղամարդկանց առաջնորդել է դեպի Մադերենքիլի հովիտ, որտեղ նրանք ենթարկվել են զանգվածային կոտորածի, ապա՝ կողոպտվել: Այդ մեկուսի վայրում երկու չեթեական խմբավորումները միասին ոչնչացրել են ավելի քան 3 000 հայ տղամարդու⁵⁵:

51 Տե՛ս Նուարդ Մախսիտեան, *Տրապիզոնցի Նուարդ Մախսիտեանի վկայությունը Երզնկայի եւ այլ վայրերու Հայոց կոտորածին մասին*, Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 70, թթ. 3-6, բնագիր, ձեռագիր, 4:

52 Տե՛ս Hilmar Kaiser, “Requiem for a Thug: Aintabli Abdulkadir and Special Organisation,” in *End of the Ottomans. The Genocide of 1915 and the Politics of Turkish Nationalism* (2019), 80-88:

53 Տե՛ս APC/APJ, PCI Bureau, file XXXII, U 561-2, Տրապիզոնի ժանդարմերիայի հեծյալ գնդի առաջին գումարտակի երկրորդ վաշտի կրտսեր լեյտենանտ Ֆաիքի վկայությունը:

54 Նույն տեղում:

55 Տե՛ս Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 482:

Տեղահանության երրորդ օրվա երեկոյան Գյումուշխանե տանող ճանապարհին՝ Թալթափան գյուղի մերձակայքում, Ձեփյուռի քարավանը ենթարկվում է կազմակերպված զինված հարձակման: Տարագրյալների ուղղությամբ արձակվում է կրակ, որից հետո տասնհինգ տարեկանից բարձր տղամարդիկ առանձնացվում են հիմնական խմբից: Իսմայիլ էֆենդին նրանց հանձնում է Միրզա էֆենդիի գլխավորած չեթենների ջոկատին, որը հայ տղամարդկանց սպանում է նույն օրը Գյումուշխանեի մերձակայքում: Այս դեպքի մասին Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության երրորդ նիստի ընթացքում (1919 թ. մարտի 26 – մայիսի 17) վկայություն է տվել ցեղասպանությունը վերապրած տրապիզոնցի Ֆիլոմինե Նուրյանը: Կոտորածից հետո քարավանի կազմում մնացել են բացառապես կանայք, աղջիկներ և երեխաներ, որոնք դարձել են ավելի խոցելի ու թիրախավորված⁵⁶:

Ձեփյուռը հիշում է, որ տասնհինգ օր քայլելուց հետո քարավանը հասնում է մի բաց դաշտ, որտեղ նրանց կրկին շրջապատում են չեթենները: «.... Սարսափը դարձեալ պատեց կարաւանին մէջ. ո՛չ այր կար մէջերնիս, ո՛չ պաշտպան....», - նշում է նա իր հուշերում: Ավագակալամբի պարագլուխը փորձում է հանգստացնել տեղահանվածներին՝ պնդելով, թե իրենք փնտրում են միայն հմուտ դերձակների: Այդուհանդերձ, հակառակ նրա հավաստիացումներին, խմբից առևանգվում է երեսուն կին⁵⁷:

Ձեփյուռն իր հուշագրության մեջ հաճախ է նշում, որ տեղահանվածների քարավանը ողջ երթուղու ընթացքում ենթարկվել է պարբերական հարձակումների, որոնք ուղեկցվում էին տարագրյալների թվաքանակի շարունակական նվազեցմամբ: Քարավանից հետ մնացածներն անմիջապես սպանվում էին, իսկ գիշերային ժամերին քարավանից օրական անհետանում էր 20-30 մարդ⁵⁸: Բռնագաղթի տասնհինգերորդ օրը ժանդարմների մեծ մասը հետ է քաշվել՝ ստեղծելով նպաստավոր պայմաններ անկանոն զինված խմբավորումների հարձակումների համար: Գիշերները գյուղացիների տեսքով ավագակները խմբերով ներխուժում էին կայանատեղիներ, տեղահանվածներին դաժան ծեծի ենթարկում մահակներով ու բուրժ գործիքներով, թալանում ու առևանգում երիտասարդ աղջիկներին: Հարձակումների ընթացքում ժանդարմները «հարմար պահի» անհետանում էին և միայն առավոտյան կրկին հայտնվում⁵⁹, ինչը փաստում է ուղեկցող ժանդարմների և կոտորածն իրականացնող խմբավորումների միջև գործող հանցավոր համաձայնության մասին: Թալանին մասնակցում էր նաև տեղի մահմեդական (թուրք և քուրդ) քաղաքացիական բնակչությունը, մասնավորապես՝ կանայք: Վերջիններս, օգտվելով տեղահանվածների հուսահատ վիճակից, ճամփեզրերին կանգնած, կենսական անհրաժեշտության պարենը փոխանակում էին թանկարժեք իրերի և ոսկու հետ, որոշ դեպքերում անգամ երեխաներին էին խլում հուսահատ մայրերից⁶⁰:

56 St' u Guerguerian, Krikor, "51 Trabzon Court - Martial" (2018). Adana Confiscation (Courts Martial), 48. https://commons.clarku.edu/adana_court_martial/48, 4:

57 St' u Մեծպահքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 148:

58 St' u նույն տեղում:

59 St' u նույն տեղում, 150:

60 St' u նույն տեղում, 151:

Երզնկա հասնելու նախորդ գիշերը Ջեփյուռի քարավանն անսպասելիորեն ենթարկվել է հրաձգության, որից հետո նրանց քշել են մի լքված գյուղ: Նրանց ուղղորդել են դեպի ստորգետնյա կիսաքանդ մի շինություն, որի մուտքի մոտ կանգնած քուրդ տղամարդիկ մեկ առ մեկ կանչում էին տեղահանվածներին, մանրակրկիտ խուզարկում, խլում թանկարժեք իրերը, իսկ նրանք, ովքեր ոչինչ չունեին, ենթարկվում էին մտրակի հարվածների: Ջեփյուռը հիշում է, որ երբ հասել է իր հերթը, թալանված իրերից մի հսկա կույտ էր գոյացել, և ինքը ստիպված է եղել անցնել այդ կույտի վրայով: Դրանից հետո քարավանից առանձնացվել են գեղեցիկ աղջիկները: Մի տարեց քուրդ փորձել է Ջեփյուռին իր տուն տանել, սակայն վերջինիս հաջողվել է փախչել: Ջեփյուռի մորաքույրերը նրան ցնցոտիներ են հագցրել ու դեմքին ցելխ քսել՝ աննկատ պահելու նպատակով⁶¹:

Նմանատիպ բռնարարքներն ու թալանի տեսարանները կրկնվում են բազմաթիվ բնակավայրերի մերձակայքում, հատկապես գիշերային կանգառների ժամանակ: Տրապիզոնից տեղահանված մեկ այլ վերապրող՝ Հարություն Կիրակոսյանը, պատմում է, որ Երզնկա հասնելու նախորդ գիշերն իրենց խմբին փակում են մի ընդարձակ ախոռում:

Ներս են մտնում մի քանի չեթեներ ու սկսում պտտվել խմբի մեջ, մեկ էլ ախոռի գանազան մասերում լացուկոծ լսվեց: Չեթեները մայրերից խլում էին նրանց աղջիկներին և թևերից բռնած քարշ տալով տանում էին: Առավոտյան չեթեները եկան, շրջեցին խմբի մեջ և մի փոքր խորհրդակցելուց հետո նրանցից չորսը մոտեցան ախոռի դռանը ու կարգադրեցին աքսորյալներից մեկ-մեկ դուրս գալ: Հերթով մոտենում էին դռանը, չեթեները խուզարկում էին մեզ, խլում թաքցրած զարդերը և դրամներն ու թողնում դուրս: Ավարը հավաքելուց հետո նրանք նստեցին ձիերն ու հեռացան: Այնուհետև նորից ասկյարներով շրջապատված մենք շարժվեցինք⁶²:

Բռնագաղթից քսան օր անց միայն մի քանի ժանդարմներ էին մնացել՝ քարավանն ուղեկցելու, որոնք անհետանում էին ամեն անգամ, երբ թուրքերն ու քրդերը հայտնվում էին աղջիկներ առնանգելու նպատակով: Ջեփյուռը հիշում է, որ տապից, ծարավից և սովից ուժասպառ եղած աքսորյալներն այլևս ի վիճակի չէին դիմադրություն ցույց տալու կամ փախուստի փորձ ձեռնարկելու⁶³:

61 Տե՛ս նույն տեղում, 154-155:

62 Նարինե Հակոբյան, «Պատմելով անպատմելին. Տրապիզոնի հայերի տեղահանություններն ու կոտորածները Հարություն Մելքոնի Կիրակոսյանի հուշերում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 7, no. 1 (2019), 130, 133:

63 Տե՛ս Մեծպահքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 158-159:

Երզնկա

Տրապիզոնից տեղահանվածների հաջորդ ժամանակավոր կայանը Երզնկան էր, որտեղ տարբեր ուղղություններից կենտրոնացվել էր ավելի քան 4 000 հայ⁶⁴։ Իշխանությունները ճամբարներ էին հիմնել քաղաքից դուրս գտնվող դաշտավայրում, որտեղ հատվում էին Կարինից, Տրապիզոնից և Սեբաստիայից (Սվազ) եկող տեղահանության ուղիները։ Տարագրյալներին արգելված էր մուտք գործել Երզնկա քաղաք, բայց և այնպես գումար ունեցողները կարողանում էին սնունդ գնել չափազանց բարձր գներով։ Ճամբարներում երբեմն կոտորածներ էին լինում։ Ժանդարմները հափշտակում էին թանկարժեք իրերը կամ առևանգում աղջիկներին, իսկ տեղի բնակիչները մերթ շահագործում էին տարագրյալներին, մերթ՝ կաշառքի դիմաց զգուշացնում սպառնալի վտանգի մասին։ Շատերը գիտակցում էին, որ Երզնկայից մեկնելը նշանակում է ճանապարհ ընկնել դեպի սպանդավայրեր⁶⁵։

Զեփյուռի քարավանը Երզնկա է հասնում բռնագաղթի 20-րդ օրը։ Նրանց տեղավորում են հայկական գերեզմանատան մերձակա բաց դաշտում, որտեղ արդեն իսկ կենտրոնացված էին Կարինից տեղահանված բազմաթիվ հայեր։ Զեփյուռը հիշում է, որ Կարինի հայերն ավելի քիչ էին ենթարկվել թալանի. նրանք դեռևս ունեին վրաններ, հագուստ, սննդի պաշար և նույնիսկ ինքնաեռ։ Մերձակայքում սփռված էին անդամահատված դիակներ՝ կացնահարված ու խոշտանգված։ Սարսափը համակում է նոր ժամանածներին։ «Այդ դաշտին մեջ կար աղբիւր մը, - հիշում է Զեփյուռը, - հարիւրաւոր ժողովուրդ խոնրւեցաւ անոր առջև, անկարելի էր մօտիկալ, ծեծ, կռիւ, իրարանցում աղբիւրին շուրջ կաթիլ մը ջուր առնելու համար։ Յանկարծ 14-15 տարեկանի մօտ տղու մը թները մտած անտին բերին, «Ժանտարմա»-ն էր, որ զենքով զարկած էր տղուն, սրտին վիրաւորելով զայն...»։ Խառնաշփոթի և բազմամարդության պատճառով շատերը, այդ թվում՝ Զեփյուռը, այդպես էլ չեն կարողանում մոտենալ աղբյուրին՝ ջուր վերցնելու⁶⁶։

Երզնկայում տիրող իրավիճակի և անդամահատված դիակների մասին իր հուշագրության մեջ նշում է նաև Նվարդ Մախոխյանը՝ տրապիզոնցիների առաջին քարավանից։ Նա պատմում է, որ Երզնկայում իրենց խմբին տեղավորում են քաղաքի մերձակա մի դաշտավայրում, որտեղ տեսնում են «մարդու գլուխներ, մարմնոյ գանազան մասեր ցիր ու ցան, իսկ դաշտին մեջ տարտղնուած էին կիներու փետտուած մազեր»⁶⁷։ Նույն օրը՝ երեկոյան, ժանդարմների ուղեկցությամբ գալիս են տեղի բնակիչները՝ իրենց նախընտրած կանանց և աղջիկներին տանելու։ Տրապիզոնի նշանավոր ընտանիքների որոշ կանանց հաջողվում է կաշառել ժանդարմներին ու միանալ Կարինից տեղահանվածներին, որոնք, ինչպես նշվեց, համեմատաբար ավելի բարվոք վիճակում էին, և քարավանում տղամարդիկ կային⁶⁸։

64 St' u Kaiser, "The Armenian Genocide and the Kemakh Massacres of 1915":

65 St' u նույն տեղում:

66 St' u Մեծպաիքեան, *Յուշեր եւ Փուշեր*, 157:

67 Մախոխեան, *Նուարդ Մախոխեանի վկայութիւնը*, 4:

68 St' u նույն տեղում:

Ցեղասպանությունը վերապրած Հարություն Օրմանջյանը Տրապիզոնից տեղահանվածների հինգերորդ քարավանում էր և հիշում է, որ Երզնկա հասնելու պահին իրենք արդեն տասնհինգ ժամ շարունակ երթի մեջ են եղել: Կեսգիշերին նրանց խումբը մեկուսացրել են հայկական ցանկապատված գերեզմանատան տարածքում, որտեղ տիրող պայմաններն անտանելի էին. ամենուրեք դիակներ էին ու գարշահոտություն, ինչի պատճառով տեղահանվածներին հետագայում տեղափոխել են Հայոց առաջնորդարանի պարտեզ: Հաջորդ առավոտյան նրանցից ոմանց հարկադրել են մաքրել գերեզմանատունն ու թաղել դիակները: Մահացածների հետ մեկտեղ հսկայական փոսերի մեջ են նետվել նաև հաշմանդամները, կիսամեռները և անգամ իրենց մահացած մայրերին կառչած նորածինները⁶⁹:

Քեմախի կիրճը. տեղահանվածների ֆիզիկական և հոգեկան հյուծման մեխանիզմները

Տրապիզոնից տեղահանված քարավանների հաջորդ հանգրվանը Քեմախի կիրճն էր: Այն ձգվում է Երզնկայից արևմուտք՝ Եփրատի երկայնքով, սահմանակից է Խարբերդի նահանգի Դերսիմի գավառին: Քեմախի կիրճը 1915 թ. ամենաարյունալի սպանդավայրերից մեկն էր: Տեղանքի աշխարհագրությունը՝ կիրճերն ու ժայռերը, օսմանյան իշխանություններին հնարավորություն էին տալիս իրագործելու զանգվածային սպանություններ տեղահանվածներին ժայռերից ցած նետելով՝ այդ կերպ նվազեցնելով հավելյալ մարդուծի ու զինամթերքի անհրաժեշտությունը: Եփրատի ուժգին հոսանքը քշում-տանում էր դիակները, թաքցնում ապացույցներն ու տարածքն ազատում նոր կոտորածների համար: Փախուստը տարածքից գրեթե անհնար էր, ինչը կանխորոշում էր այդտեղ քշվածների ճակատագիրը⁷⁰:

Բաց դաշտում գիշերելուց հետո Ջեփյոտի քարավանը վերսկսում է «երթը»՝ հաջորդ օրը հասնելով Քեմախ: Քաղաքի ամայացած վիճակը և լքված կացարանները վկայում էին, որ քաղաքի հայ բնակչությունն արդեն տեղահանվել էր: Տեղահանվածների ժամանակավոր կայանատեղին նախանշվել էր Եփրատի ափամերձ գաղիթափ լանջերին, ինչը նրանց ավելի խոցելի էր դարձնելու հարձակումների դեպքում: Ջեփյոտը հիշում է, որ ամենուրեք մշտապես տիրում էր տագնապի մթնոլորտ. «Քեմախէն դուրս, գաղիթափի մը ծառերուն տակ նստեցուցին. վարը Եփրատ գետը նշմարեցինք: Գիշերը վրա հասաւ, արինալը խուժանը թափեցան մեր վրայ, բազմաթիւ աղջիկներ քաշեցին տարին, խարազաններով սկսան անխնայ ծէծել կիներուն և ունեցածնին կողոպտեցին: Ես կը պահուէի Մարիամ և Արշալոյս մօրաքոյրնիս փէշերնուն տակ, անոնց մէջտեղը վերջապէս այդ գիշերն ալ լացով, ծէծով, կոծով, կողոպուտներով անցուցինք»⁷¹:

Հաջորդ օրը քարավանը շարունակում է ճանապարհը և կեսօրից հետո հասնում

69 Տե՛ս Յովակիմեան, *Պատմություն Հայկական Պոնտոսի*, 256:

70 Տե՛ս Kaiser, “The Armenian Genocide and the Kemakh Massacres of 1915”:

71 Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 158:

խիտ անտառով շրջապատված մի բաց դաշտ: Անսպասելիորեն կնոջ զգեստով ծպտված մի երիտասարդ առանձնանում է քարավանից, հավանաբար մատնության հետևանքով: Ժանդարմները հետապնդում են նրան՝ քարեր նետելով նրա ուղղությամբ: Զեկիյուրը նշում է, որ քարավանից ոչ ոք չի միջամտում, քանի որ խումբը հայտնվել էր հոգեկան անտարբերության մեջ. «.... կատարյալ անասուններու վիճակին հասած էինք, անոնց պէս անզգայ, ամէն ոք իր անձին պաշտպանութեանը համար իսկ վստահ չէր, խրտուիլակներ դարձած էինք ամէն մինս, մտածումէ զուրկ....»⁷²: Ֆիզիկական ու հոգեկան հյուծվածությունը, ծայրահեղ զրկանքներն ու մահվան մշտական սպառնալիքը հանգեցրել էին տեղահանվածների ինքնապաշտպանական բնագոյների ու կամքի անկմանը՝ զրկելով նրանց կատարվածին գիտակցաբար դիմակայելու և իրավիճակին համարժեք արձագանքելու կարողությունից:

* * *

Քեմախի մոտակա գետափերը լի էին տեղահանվածների դիակներով: Ճանապարհի ողջ երկայնքով ավազակախմբերն օգտագործում էին ամեն պատեհ առիթ՝ աքսորյալներին թալանելու համար: Եփրատով անցումը հնարավոր էր միայն համապատասխան վճարի դիմաց: Գետն անցնելու համար օգտագործվում էր լաստանավ, և նավավարը, հասնելով գետի մեջտեղը, դադարեցնում էր ընթացքն ու սպառնում բոլորին ջուրը նետել, եթե վերջիններս չհանձնեին իրենց մոտ եղած ոսկին կամ թաքցրած արժեքավոր իրերը: Որոշ կանայք, գերադասելով մահը հետագա խոշտանգումներից, նախընտրում էին գետը նետվելով ինքնասպանություն գործել: Հաջորդ օրերին, շարունակելով երթը գետափի երկայնքով, աքսորյալները տեսնում էին ջրից ափ նետված երեխաների մարմիններ և անդամահատված դիակներ: Նրանք, ովքեր այլևս ի վիճակի չէին շարունակելու ճանապարհը, նետվում էին Եփրատ գետը⁷³: Համադրելով ժամանակագրական և աշխարհագրական տվյալները՝ կարող ենք ասել, որ Զեկիյուի քարավանը Քեմախի կիրճ մտել է 1915 թ. հուլիսի 22-ին:

ԱԿՆ

Տրապիզոնից տեղահանվածների հաջորդ հանգրվանը Ակնն էր, որտեղ նրանց տեղավորում են քաղաքից դուրս լքված այգիներում: Քարավանից առանձնացվում և Երզնկա են ուղարկվում որոշ կանայք՝ թուրքական տներում աղախին աշխատելու նպատակով: Նրանց թվում էր Սիրանույշ Գյուլեսերյանը, ով Տրապիզոնից տեղահանվածների երկրորդ քարավանի կազմում էր: Սիրանույշին տասնչորս այլ կանանց հետ ուղարկում են Երզնկա որպես գորգագործության և ասեղնագործության ուսուցիչներ: Այս քարավանի տարագրյալների մեծ մասը սպանվում է Չոքար Դերեի կիրճում, որտեղ նրանց ճամբարել էին «հանգստանալու» համար⁷⁴:

72 Նույն տեղում, 159:

73 Տե՛ս նույն տեղում, 160-161:

74 Տե՛ս Յովակիմեան, *Պատմություն Հայկական Պոստուխ*, 263:

Տրապիզոնցի Հարություն Օրմանջյանը հիշում է, որ 1915 թ. հուլիսի վերջին, երբ իրենց քարավանը հասնում է Ակնի մոտակայքում գտնվող Իլիջի կամրջին, իրենց վրա սկսում են կրակել: Նեղացնելով շրջափակման օղակը՝ նրանց շեղում են կամրջի ուղղությունից ու քշում Եփրատի երկայնքով դեպի մի նեղ կիրճ: Այնտեղ տեղահանվածները ենթարկվում են մանրակրկիտ խուզարկության, թալանվում և մնում գրեթե մերկ⁷⁵:

Մեկ ամիս քայլելուց հետո Ջեփյուռի քարավանը հասնում է Ակն, որտեղ արդեն իսկ կենտրոնացված էին Կերասունից տեղահանվածները: Նրանց շարքերում Ջեփյուռը գտնում է իր մորը, երկու եղբայրներին և երկու քույրերին⁷⁶: Քաղաքի այգիները լցված էին դիզենտերիայով տառապող աքսորյալներով: Շարժվելու համար չափազանց թույլ լինելով՝ շատերը մնացել էին այգիներում մի քանի օր, ինչն էլ ավելի էր արագացրել հիվանդության տարածումը: Շուտով հիվանդանում են նաև Ջեփյուռի մայրը և կրտսեր եղբայրը՝ Գուրգենը: Ջեփյուռն իր վրա է վերցնում ընտանիքի խնամքի պատասխանատվությունը: Սովի, ծարավի և կիզիչ արևի պայմաններում հիվանդները փաստացի չէին կարող փրկվել: Մեկ շաբաթվա ընթացքում մահանում են Գուրգենը, Ջեփյուռի մայրը և մորաքույրերից մեկը: Ջեփյուռը տեղահանությունը շարունակում է երկու քույրերի ու եղբոր հետ⁷⁷: Նա պատմում է, որ քարավանը շարունակ ենթարկվում էր հարձակումների, իսկ երիտասարդ աղջիկների ու երեխաների առևանգումը և մահացության դեպքերը սովորական երևույթ էին, սակայն տեղահանվածների ընդհանուր թիվը մնում էր նույնը՝ տատանվելով հինգից յոթ հարյուրի միջակայքում⁷⁸: Դա բացատրվում էր Ակնում կանգնեցված Կերասունից տեղահանվածների և Տրապիզոնից տեղահանվածների քարավանների միավորմամբ:

Տեղահանվածների հաջորդ կանգառը լինելու էր Խարբերդը:

Գյուլջուկ լիճը՝ բնաջնջման գոտի. պետական ու տեղական համագործակցություն

Խարբերդի նահանգում գտնվող Գյուլջուկ լճի (այժմ՝ Հազար լիճ) հարակից ժայռոտ հովիտները Հայոց ցեղասպանության իրագործման ընթացքում վերածվել էին զանգվածային սպանդանոցների: Այս տարածքով անցնող տեղահանվածների ոչնչացման գործընթացին ակտիվորեն մասնակցել է նաև հարակից քրդական բնակավայրերի բնակչությունը: Վկայություններից մեկը փաստում է, որ Տրապիզոնից, Կարինից և Երզնկայից տեղահանված շուրջ երեք հազար հայերից բաղկացած քարավանը, որին ուղեկցում էին չորս թուրք սպաներ և երկու հարյուր չեթեներ, հանձնվել է Հավթասար գյուղի քուրդ հրոսակներին՝ վերջիններիս ձեռքով նրանց կոտորելու նպատակով: 1915 թ. օգոստոսի 12-ին՝ Ռամադանի ավարտից անմիջապես հետո, օսմանյան սպայակազմի

75 Տե՛ս նույն տեղում, 258:

76 Տե՛ս Մեծպաիքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 163-164:

77 Տե՛ս նույն տեղում, 167-171:

78 Տե՛ս նույն տեղում, 169:

և տեղական քուրդ աղաների միջև տեղի է ունենում հանդիպում, որի ժամանակ վերջիններին «հրավիրում են ավարտին հասցնել» տեղահանվածների ոչնչացման գործընթացը: Քուրդ գյուղացիները, ներգրավելով իրենց ընտանիքներին, ընդունում են «հրավերը» և կացիներով ու դասակներով հարձակվում տեղահանվածների վրա: Այդ կոտորածները վերապրած որոշ երեխաների քրդերը տանում են իրենց տները, սակայն ծանր ֆիզիկական ու հոգեբանական վնասվածքների պատճառով մեկ շաբաթվա ընթացքում բոլորն էլ մահանում են⁷⁹: Համադրելով ժամանակագրական և աշխարհագրական տվյալները՝ կարելի է հիմնավորված ենթադրել, որ վերոնշյալ վկայությունը վերաբերում է հենց այն քարավանին, որի կազմում եղել է Ջեփյոտ Մեծ-պախյանը:

Ակնից մեկնելու տասներորդ օրը Ջեփյոտի քարավանը հասնում է Խարբերդ⁸⁰: Նույն քարավանում եղած տրապիզոնցի Ֆիլոմինե Նուրյանը Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության չորրորդ նիստի ժամանակ պատմել է, որ օգոստոսի սկզբին իրենք հասել են գետափ, որտեղ Միրզա բեյը՝ ժանդարմների ղեկավարը, հրամայել է մինչև Խարբերդ հասնելը վերջին անգամ խուզարկել տեղահանվածներին. նրանցից բռնագրավել են մնացած ողջ գումարն ու թանկարժեք իրերը: Ֆիլոմինեն հիշում է, որ հաջորդ առավոտյան հայ կաթոլիկները, որոնց ուղեկցող խմբի հրամանատարը լեյտենանտ Հարություն Հասան էֆենդին էր, առանձնացվել են հայ առաքելականներից: Հասան էֆենդին հրամայել է տեղահանվածներին հանել իրենց հագուստները՝ նրանց ավելի մանրակրկիտ խուզարկելու և թաքցված ոսկեդրամները գտնելու համար: Միայն խուզարկությունից հետո են նրանց ուղարկել Խարբերդ: Երբ տեղահանվածների քարավանը հասել է Խարբերդի նահանգային սահմանին, Էրզրումի «անվտանգային ուժերը» նրանց հանձնել են Խարբերդի իշխանություններին: Այնուհետև տեղահանվածները քուրդ Իսմայիլ բեյի ուղեկցությամբ շարժվել են դեպի Խարբերդ⁸¹:

Երբ քարավանը հասնում է Խարբերդ, Ջեփյոտն արդեն մեկ ամսից ավելի տեղահանության ճանապարհին էր⁸²: Տեղահանվածներին տանում են հայոց գերեզմանատուն, որը շրջապատված էր բարձր պարիսպներով և արդեն լի էր այլ շրջաններից տեղահանված հայերով: Գիշերն անցնում է գերեզմանատանը, իսկ հաջորդ օրը՝ առավոտյան, տեղահանվածներին այցելության են գալիս ամերիկացի միսիոներները և հաց բաժանում⁸³: Տեղահանությունը շարունակվում է մինչև Գյուլջուկ լիճը, որն արդեն ծածկված էր դիակներով: Տեղահանվածները ստիպված են լինում ծարավը հագեցնել լճի ջրով՝ մի կողմ հրելով լողացող դիակները. «.... Ծարաւութիւն տառապող կարաւանի ժողովուրդը վազէց դեպի ջուրը, խմելու համար գերեզման դարձած այդ լճի

79 Տե՛ս Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 399:

80 Տե՛ս Մեծպափեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 174:

81 Տե՛ս Report by Filomine Nourian, Constantinople, 1 May 1919, at the fourth session of the Trial of Trabizon, 3 April 1919: APC/API, PCI Bureau, doc. N 34, Յ 769-770:

82 Տե՛ս Մեծպափեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 174-175:

83 Տե՛ս նույն տեղում, 175:

ջուրէն. ես ալ ոտքովս նեխած կնոջ մը դիակը մէկ կողմ հրելով տեղ մը բացի մեզի ու խմէցինք անյագորէն այդ ապականուած ջուրը»⁸⁴:

Մինչ բոլորն զբաղված էին ծարավը հագեցնելով, քուրդ ավագակները շրջապատել են քարավանը՝ այն ուղղելով դեպի Գյուլջուկից մոտ մեկ ժամ հեռավորության վրա գտնվող մի կիրճ: Գիշերը կիրճում անցկացնելուց հետո՝ առավոտյան, շարունակել են ճանապարհը⁸⁵: Չեփյուռը հիշում է, որ այդ օրը տարագրյալները ոտաբորիկ և ուժասպառ հագվի էին շարժվում փշոտ ու չոր դաշտերով: Նրա հինգ տարեկան քույրը ցավից լաց էր լինում, և Չեփյուռը կանգ է առել քրոջ ոտքերը լաթերով փաթաթելու համար՝ հետ ընկնելով ընտանիքի մյուս անդամներից: Շատ չանցած՝ քարավանը հասել է ճանապարհի այն հատվածին, որի երկու կողմերում կանգնած էին ժանդարմներ՝ հրացանները ձեռքներին: Վերջիններս քարավանը բաժանել են երկու մասի: Անսպասելիորեն հայտնվել է քրդական զինված խումբ, որը, շրջապատելով տեղահանվածներին, շեղել է նրանց ճանապարհից ու քշել դեպի մոտակա բլուրների բաց դաշտը, որտեղ թաքնվելու որևէ հնարավորություն չկար⁸⁶: Չեփյուռի եղբայրը՝ Սմբատը, քույրը՝ Մերսեդեսը, և մորաքույրը՝ Արշալույսը, մնացել են առաջին խմբում, իսկ Չեփյուռն ու փոքր քույրը՝ Արաքսին՝ երկրորդ խմբում: Չեփյուռը հուսահատված մի ոսկեդրամ է առաջարկել թուրք զինվորին՝ խնդրելով թույլ տալ միանալ եղբորն ու քրոջը: Թուրքը վերցրել է ոսկեդրամն ու անհետացել: Նրանք, ովքեր փորձում էին անցնել մի խմբից մյուսը, անմիջապես սպանվում էին: Մի կողմում ժանդարմներն էին, մյուս կողմում՝ զազա քրդերը, այդ թվում՝ կանայք, որոնք առաջանում էին դեպի տեղահանվածները՝ զինված դանակներով ու մահակներով: Քրոջը չկորցնելու և սպասվող սպանության պաշտպանելու համար Չեփյուռը Արաքսիին կապել է իր գոտկատեղին: Քրդերն աքաղաղներին ստիպել են մերկանալ, ապա հավաքել են հագուստները զամբյուղների մեջ: Մի զազա կին և իր ամուսինը մոտեցել են Չեփյուռին ու Արաքսիին՝ պահանջելով նրանց հագուստները:

...Քուրտերը կաճապարէին, իրար հետ մրցումի ելած էին շուտ և շատ կողոպտելու համար: Քոյրս կրկին շալակս առի ու սկսայ փախչել բազմութեան մէջէն: Տարօրինակ ժխտը մը կար միջոցին մէջ, բայց ոչինչ կը հասկցուէր.... Յանկարծ կոնակէն սկսան քոյրս քաշել շալակէս, քոյրս ուժով պլլուիցաւ ինծի, այն ատէն հաստ ձեռնափայտով (զոբա) մը սկսան ուժգին հարուածներ տեղացնել իմ 5 տարեկան ձագուկիս կոնակին.... դիմացիս եկող 17-18 տարեկան քուրդ մը իր ձեռքի հաստ ձեռնափայտով ուժեղ հարված մը իջեցուց գլխուս ձախ կողմին....⁸⁷:

Այդ պահին Չեփյուռը կորցնում է գիտակցությունը, իսկ երբ արթնանում է, նույն

84 Նույն տեղում, 176:

85 Տե՛ս նույն տեղում, 176-177:

86 Տե՛ս նույն տեղում, 179-180:

87 Նույն տեղում, 180:

քուրդը մեկ անգամ էլ է հարվածում նրան՝ զարմանալով, որ դեռ ողջ է: Մահացած ձևանալով՝ Չեփյուռն ու Արաքսին ողջ են մնում: Երբ աղմուկը դադարում է, նրանք նայում են շուրջըրդուն ու տեսնում զոհերի արյունաթաթախ մարմինները կողոպտող քրդերի: Քարավանից միայն ինը հոգի է վերապրում կոտորածը՝ Չեփյուռը, նրա հինգ տարեկան քույրը՝ Արաքսին, Կերասունից 10-11 տարեկան Զվարթը, տրապիզոնցի 26-ամյա Արմենուհի Մնացականյանը, Վարդուհի Սուրմելյանի 12-ամյա դուստրն ու 10-ամյա որդին, Էրզրումից երկու 13-ամյա պատանիներ⁸⁸: Իններորդ վերապրածը վնասվածքներով մի տղա էր, որին քրդերը տանում են իրենց հետ⁸⁹: Դիակները թալանելուց հետո քրդերը վերապրածներին տանում են մոտակա գետը՝ լվացվելու, և թողնում այնտեղ⁹⁰:

Այս տեղեկությունները հաստատվում են ԱՄՆ հյուպատոս Լեալի Դևիսի վկայություններով, որոնք բացահայտում են Խարբերդով անցած հայ տեղահանվածների նկատմամբ իրականացված ոճրագործությունների մեխանիզմները և նրանց ճակատագիրը: 1915 թ. սեպտեմբերին, թուրք ուղեկցորդի ընկերակցությամբ, Դևիսը շուրջ չորս ժամ տևողությամբ տեսչական այց է իրականացնում Գյոլջուկի շրջակայքում՝ ճանապարհին տեսնելով հարյուրավոր կիսաթաղ դիակներ: Ճանապարհին գտնվող Քյուրդեմլիկ գյուղի քրդերից մեկը հյուպատոսին հանգամանալից ներկայացնում է հայերի կոտորածների իրականացման եղանակը, այն է՝ տեղահանվածներին մեկերկու օր ճամբարում են մեկուսի հովտում, որից հետո ժանդարմները կանչում են շրջակա քրդական գյուղերի բնակիչներին՝ հրահանգելով սպանել հայերին: Քրդերին ասվում է, որ կարող են նյութական շահ ստանալ սպանություններից, սակայն հրաժարվելու դեպքում ենթարկվելու են պատասխանատվության: Ձեռք է բերվում պայմանավորվածություն, որի համաձայն՝ քրդերը ժանդարմներին պետք է վճարեն որոշակի գումար՝ կախված իրավիճակից, մինչդեռ սպանվածների մարմինների վրա հայտնաբերված իրերը մնալու էին իրենց, հետևաբար նախքան սպանելը քրդերը ստիպում էին աքսորյալներին հանել հագուստը: Կոտորածներն իրականացվում էին նախապես ընտրված վայրերում, իսկ մարմինները կամ թաղվում էին զանգվածային գերեզմաններում, կամ այրվում: Դևիսն ընդգծում է, որ իր տեսած բոլոր աճյունները պատկանում էին մարդկանց, որոնք շաբաթներ կամ ամիսներ շարունակ ճանապարհին էին եղել, ինչը հաստատում էր, որ նրանք Խարբերդից չէին ու եկել էին հեռավոր նահանգներից⁹¹:

Գյոլջուկի կոտորածը վերապրելուց հետո Չեփյուռն ու իր քույրն ապաստան են

88 Տե՛ս նույն տեղում, 181-184:

89 Չեփյուռին տղայի մասին պատմել է կերասունցի Աղավնի Վարդանյանը: Վերջինս քարավանը երկու խմբի բաժանելիս մնացել էր առաջին խմբում և Չեփյուռին պատմել է, թե ինչ է եղել այնտեղ մնացածների հետ: Աղավնին ենթարկվել է կրոնավիճակության ու ապաստանել Բաքրը-Մադենում (տե՛ս Աղետին Վերապրածներ, *SEp-Ջor*, 383):

90 Տե՛ս Մեծպահքեան, *Յուշեր և Փուշեր*, 184:

91 Տե՛ս Leslie A. Davis, *The Slaughter house Province. An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, ed. Susan K. Blair (New Rochelle, New York: Aristide D. Caratzas, Publisher, 1989), 80-83:

գտնում քրդական մի գյուղում ու ենթարկվում բռնի կրոնափոխության: Ձեփյուռը ենթարկվում է կրոնափոխության և բռնի կնության տրվում տարեց քրդի: Հետագայում նա քրոջ հետ հայտնվում է Բաքըր-Մադենում (Արդանա-Մադեն)՝ Խարբերդի և Դիարբեքի միջև տեղակայված մի փոքրիկ քաղաքում, որտեղ ապաստան էին գտել նույնպիսի ճակատագրի արժանացած և կրոնափոխ եղած մի շարք հայ աքսորյալներ⁹²: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Ձեփյուռը վերադառնում է Տրապիզոն:

Ամփոփում

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Տրապիզոնն օսմանյան իշխանությունների համար ուներ ռազմավարական բացառիկ նշանակություն: Նահանգում հակահայկական գործողությունները ծրագրվել և իրագործվում էին երիտթուրքական ղեկավարության անմիջական վերահսկողությամբ: Տեղահանության հրամանների հրապարակումից հետո ռճրագործները, «մարդասիրական» քայլի պատրանք ստեղծելով, սահմանափակ թվով կանանց և երեխաների թույլատրում են մնալ քաղաքում: Նրանք մեկուսացվում են հատուկ հաստատություններում, որտեղ ենթարկվում են սովի, զրկանքների, համակարգված սեռական բռնությունների և զանգվածային սպա-նությունների:

Ինչպես այլ վայրերում, Տրապիզոնում ևս հայ տղամարդկանց բնաջնջմանը հաջորդում է կանանց և երեխաների տեղահանությունը՝ «պատերազմական արտակարգ իրավիճակով պայմանավորված վերաբնակեցման» պատրվակով: Տեղահանության երթուղիներն անցնում էին Դեյիրմենդերե գետի երկայնքով՝ ձգվելով դեպի հարավ՝ Երզնկայի ուղղությամբ: Դրանք միտումնավոր ընտրված էին լեռնային դժվարանցանելի վայրերով՝ տառապանքն ու մահացությունն առավելագույնի հասցնելու նպատակով: Տեղահանվածներին հաճախ ստիպում էին ճամբարել մեկուսի վայրերում, երբեմն՝ նույնիսկ հայկական գերեզմանոցներում՝ բնակավայրերից հեռու:

Տրապիզոնից տեղահանվածների քարավաններն անցնում էին Գյումուշխանեով, Երզնկայով, Քեմախով, Ակնով և հասնում Գյոլջուկ: Հարկ է ընդգծել, որ Տրապիզոնի հայերին չէր թույլատրվում մեկ օրից ավելի մնալ տարանցիկ կայաններում, ինչն էականորեն նպաստում էր մահացության աճին: Քարավանները կանգ էին առնում այդ տարանցիկ կետերում՝ վարչական և կազմակերպչական արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով: Քանի որ սպանություններն ու մահերն անընդհատ նվազեցնում էին տեղահանվածների թիվը, գործնականում նպատակահարմար էր դառնում նոսրացած խմբերը միավորել «օպտիմալ չափի» քարավաններում նախքան ճանապարհը շարունակելը:

Սպանդավայրերից երկուսն առանձնակի նշանակություն են ունենում Տրապիզոնի

92 Տե՛ս Եզնիկ Մարտիրոս Պերպերեան, *Բաքըր-Մադեն* (Նիո Եօրթ, 1984), 165-166: *Հայեպի Փրկության տուն. Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների 1464 վկայություն*, կազմող և խմբագիր՝ Էդիտա Գգոյան (Երևան, ՀՅԺԻ, 2021), 128:

հայության համար՝ Քեմախը (Երզնկայից հարավ-արևմուտք) և Գյոլջուկ լիճը, որտեղ աքսորյալների կոտորածը վստահված էր շրջակա քրդական գյուղերի բնակիչներին: Երկուսն էլ դառնում են հազարավոր հայերի զանգվածային գերեզմանոցներ: Տրապիզոնից մեկնած քարավաններից հավանաբար և ոչ մեկը չի հասնում իր ենթադրյալ վերջնակետին՝ Մոսկով: Տրապիզոնցի աքսորյալների վերջին հանգրվանը Գյոլջուկ լիճն էր, որտեղ նրանց մեծ մասը սպանվում է:

Տրապիզոնցի վերապրածների վկայությունները հաստատում են այս ողբերգական հանգուցալուծումը: Զեփյուր Մեծպահքյանի պատմությունը լուսաբանում է ոչ միայն Տրապիզոնի հայության ճակատագիրը, այլև բռնի տեղահանության կազմակերպման, սպանդավայրերի, տարանցիկ ճամբարների և բռնի կրոնափոխվածների գոյատևման ավելի լայն փորձառությունը: Նրա ձեռագիր հուշագրությունը մնում է առանցքային սկզբնաղբյուր ինչպես Տրապիզոնի Հայոց ցեղասպանության, այնպես էլ պատերազմից հետո Թուրքիայում մնացած հայերի գոյատևման պատմությունը հասկանալու համար:

**THE ROLE OF TRANSIT CAMPS AND DEPORTATION ROUTES IN THE
EXTERMINATION OF TRAPIZON ARMENIANS DURING THE ARMENIAN
GENOCIDE: A MICROHISTORICAL ANALYSIS OF
ZEPYUR METSBAHKIAN'S TESTIMONY**

Lusine Abrahamyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

During World War I, Trapizon held exceptional strategic importance for the Ottoman authorities. The anti-Armenian operations in the province were carried out under the direct supervision of the Young Turk leadership. When the deportation orders were proclaimed, the perpetrators, under the guise of “humanitarianism,” allowed a limited number of women and children to remain in the city. They were confined in special institutions, where they endured starvation, systematic sexual violence, and mass killings. As elsewhere, the extermination of Armenian men in Trapizon was followed by the deportation of women and children under the guise of “wartime emergency relocation.” The deportation routes followed the course of the Deyirmendere River, extending southward toward Yerznka. These routes were deliberately chosen to pass through harsh, mountainous terrain to maximize suffering and mortality. Deportees were often forced to camp in remote areas, sometimes even in Armenian cemeteries, far from inhabited settlements. The caravans from Trapizon passed through Gyumushkhane, Yerznka, Kemakh, Akn and Gyołjuk. It should be noted that the Armenians of Trapizon were not allowed to stay in transit camps for more than a single

day, a policy that contributed to significantly to the high death toll. The caravans were stationed at those transit points to optimize personnel efficiency. As killings and deaths steadily reduced the number of deportees, it became more practical to consolidate dwindling caravans into an “ideal-sized” group before proceeding.

Of the many sites of slaughter, two were particularly significant for the Armenians of Trapizon: Kemakh, southwest of Yerznka, and Lake Gyoljuk, where the task of massacring the deportees was entrusted to the Kurds from the surrounding villages. Both became mass graves for countless Armenians. None of the convoys from Trapizon likely reached their supposed final destination, Mosul. The last point reached by the Trapizon deportees was Lake Gyoljuk, where most perished.

Survivor testimonies confirm this tragic outcome. The case of Zepyur Metsbakhian illustrates not only the fate of Trapizon’s Armenians but also the broader experiences of exile, massacre sites, transit camps, and the lives of those who were forcibly Turkified. Her handwritten memoir remains a crucial primary source for understanding both the Armenian Genocide in Trapizon and the survival of Armenians who remained in Turkey after the war.

Key words: Armenian Genocide, Trapizon, transit camp, deportation rout, Zepyur Metsbakhian, memoir, Kemakh gorge, lake Gyoljuk, massacre site.

РОЛЬ ТРАНЗИТНЫХ ПУНКТОВ И МАРШРУТОВ ДЕПОРТАЦИИ В ИСТРЕБЛЕНИИ АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ТРАПИЗОНА В ГОДЫ ГЕНОЦИДА АРМЯН: МИКРОИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СВИДЕТЕЛЬСТВА ЗЕПЮР МЕЦПАХКЯН

Լուսինե Աբրահամյան

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

В годы Первой мировой войны Трапизон имел исключительное стратегическое значение для османских властей. Антиармянские акции в этой провинции осуществлялись под непосредственным контролем младотурецкого руководства. С началом депортаций организаторы преступления, прикрываясь соображениями «гуманности», позволили ограниченному числу женщин и детей остаться в городе. Однако их распределили по специальным учреждениям, где они были обречены на голод, систематическое сексуальное насилие и физическое истребление.

Как и в других регионах империи, после уничтожения армянского мужского населения Трапизона последовала депортация женщин и детей под предлогом “переселения в связи с военной необходимостью.” Маршруты депортации пролегали вдоль реки Дегирмендере в южном направлении — в сторону Ерзнка. Эти пути

намеренно прокладывались через труднопроходимую высокогорную местность с целью максимизации лишений и смертности среди депортированных. Их принуждали разбивать лагеря в безлюдных районах, нередко на территории армянских кладбищ, вдали от населенных пунктов.

Караваны из Трапизона следовали через Гюмушхане, Ерзнка, Кемах, Акн и Гёльджук. Примечательно, что армянам Трапизона запрещалось оставаться в транзитных лагерях более одного дня: эта жесткая политика обусловила катастрофически высокое число жертв. Кратковременные остановки в этих пунктах использовались для оптимизации “работы” конвоиров: по мере того как в результате убийств и истощения численность изгнанников сокращалась, поредевшие караваны объединяли в группы «оптимального размера» для дальнейшего следования.

Среди многочисленных мест массовой резни для армян Трапизона роковую роль сыграли два пункта: ущелье Кемах (к юго-западу от Ерзнка) и озеро Гёльджук, где расправа над депортированными была возложена на курдские отряды из окрестных сел. Оба места стали братскими могилами для тысяч армян. Очевидно, что ни один конвой из Трапизона так и не достиг заявленного пункта назначения — Мосула. Озеро Гёльджук стало последним рубежом для большинства изгнанников Трапизона.

Свидетельства выживших подтверждают этот трагический исход. История Зепюр Мещпахкян является отражением не только участи армянского населения Трапизона, но и в целом трагедии изгнания, жестокости транзитных лагерей и судеб тех, кто подвергся насильственному отуречиванию. Её рукописные мемуары служат ценнейшим первоисточником для изучения как истории Геноцида армян в Трапизоне, так и участи армян, оставшихся в Турции в послевоенный период.

Ключевые слова: Геноцид армян, Трапизон, транзитный лагерь, Зепюр Мещпахкян, мемуары, ущелье Кемах, озеро Гёльджук, место массовой резни.

REFERENCES

«Ամբաստանեալները դատարան կ'երթան կուգան: Պէհաէտտին Շաքիր թէշքիլաթը մախսուէն կը վարէր: Պաշտպան վկաներ որ չեն կրնար պաշտպանել» [Defendants Come and Go to Court. Behaeddin Shakir headed the Teshkilat-e Makhsuse. The defense witnesses could not Defend]. *Jagadamard* (Constantinople), 4 April, 1919;

«Համաշխարհային պատերազմ» [World War], *Mshak* (Tiflis), 15 November 1914, no. 259;

«Համաշխարհային պատերազմ» [World War], *Mshak* (Tiflis), 26 December 1914, no. 293;

«Համանրոպական պատերազմ» [Pan-Europe War], *Mshak* (Tiflis), 1 November 1914, no. 247;

Mshak (Tiflis), 11 March 1914, no. 53;

«Հայերը ինչպես կը թունաւորուէին Տրապիզոնի թուրք հիւանդանոցին մէջ» [How Armenians were being Poisoned in Turkish Hospital], *Jagadamard* (Constantinople), 2 April 1919;

“Memorial records for Lyndon S. Crawford,” American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16810, accessed on 7 October 2022, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16810>;

«Տրապիզոնի ջարդարարներուն դատավարութիւնը. երկու «մաւունա» կին ու տղայ ծով կը թափեն» [The Trial of Trapizon Perpetrators: They throw Two Barges of Women and Children into the Sea], *Jagadamard* (Constantinople), 2 April 1919;

Abrahamyan, Lusine. «Նախապատրաստելով Հայոց ցեղասպանությունը Տրապիզոնում. վաղ փուլ և ակտիվացում» [In Preparation for the Armenian Genocide in Trapizon: Early Phase and Activation]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 10, no. 2, 2022;

Aghedēn Verabroghner. Տէր-Զօր. 1915, Աղետ և վերածնունդ [Survivors of Catastrophe, Deir al-Zor, 1915: Disaster and Rebirth], edited by Levon Mesrob. Paris: B.Elekian publishing house, 1955;

Akuni, Sebuḥ. Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը [The Story of the Massacre of a Million Armenians]. Hayastan, 1921;

Gzoyan, Edita, ed. *The Aleppo Rescue Home: 1464 Accounts of Armenian Genocide Survivors*. Yerevan: Armenian Genocide Museum-Institute, 2021;

Gzoyan, Edita, Regina Galustyan, Shushan Khachatryan and Elina Mirzoyan, *Հայ երեխաների թուրքացումը Հայոց ցեղասպանության տարիներին* [Turkification of Armenian Children during the Armenian Genocide]. Yerevan, AGMI, 2022;

Hakobyan, Narine. «Պատմելով անպատմելին. Տրապիզոնի հայերի տեղահանություններն ու կոտորածները Հարություն Մելքոնի Կիրակոսյանի հուշերում» [Telling the Untold: Deportations and Massacres of Trabizon Armenians in the Memoirs of Harutun Melkon Giragossian], *Ts'eghaspanagitakan handes* 7, no. 1, (2019): 126-138;

Hovagimian, Hovagim (Arshaguni). *Պատմութիւն Հայկական Պոնտոսի* [History of the Armenian Pontus]. Beirut: Mshag, 1967;

Kotikian, Arakel. *Տրապիզոն* [Trabizon]. Manuscript in Bibliothèque Nubar, 56-Trébizonde;

Lepsius, Johannes. *Գերմանիան և Հայաստանը, 1914-1918 : Դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու* [Germany and Armenia, 1914-1918. Collection of Diplomatic Documents] Yerevan: Lucky Print, 2006;

Makhokhian, Nvard. *Տրապիզոնցի Նուարդ Մախոխեանի վկայութիւնը Երզնկայի և այլ վայրերու Հայոց կոտորածին մասին* [The Testimony of Nvard Makhokhyan from Trapizon Regarding the Massacres of Armenians in Yerznka and Other Locations], Constantinople, 1918. NAA, 1388-1-70;

Makunts, Ghazar. *Տրապիզոնի հայոց տեղահանութիւնը. Յուշագրական էջեր* [The Deportation of the Trapizon Armenians: Pages of Remembrance]. Tehran: Aliq Publishing House, 1963;

Mavyan, Vardges. *Տրապիզոնի հայերը Մեծ ոճիրի ճանապարհին* [The Armenians of Trapizon on the Path of the Great Crime]. Yerevan: Jardaraget, 2015;

Medzbahkian, Zeygur. *Յուշեր և Փուշեր* [Memories and Thorns]. Paris, 1965. Museum of Literature and Art, Zeygur Medzbahkian's file, folder 1-2;

Minakhoryan, Vahan. *1915 թուականը. Արհաւիրքի օրեր* [The Year 1915: Days of Destruction]. Venice - St. Lazarus: Omar Khayam, 1949;

Nazlian, Archbishop Hovhannes. *Տրապիզոնի թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս Արք. Նազլեանի յուշերը Մերձաւոր Արեւելքի 1914-1918 շրջանի քաղաքական-կրօնական դէպքերուն մասին* [The Memoirs of Hovhannes Archbishop Nazlian, Prelate of Trabzon, Concerning the Political-Religious Events of the Near East in the Period 1914-1918], vol. 1, translated by Dr. Hmayak Stepanyan. Beirut: Hay Gatoghige 1960;

Payaslian, Simon. "The Fate of the Armenians in Trebizond, 1915," *Armenian Pontus: The Trebizond-Black Sea Communities*, ed. Richard Hovannisian. Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2009;

Berberian, Yeznik Martiros. *Պագըր-Մամէն* [Backr-Maden]. New York, 1984;

Saryan, Gohar. Անվերնագիր ձեռագիր հուշագրություն Սարեանների ընտանիքի մասին [Untitled hand-written memoir about the Sarian Family]. AGMI Collection, section 8, folder 11819, no 299;

Stepanyan, Stepan. *Германские источники о геноциде армян, Период Первой Мировой Войны, т. 1* [The German Sources on the Armenian Genocide. The Period of WWI, vol. 1]. Yerevan: Hayastan, 1991;

Tahmazian, Martik. *Գրութիւն մեր անցեալների մասին 1850-ից 1924* [A Note about Our Pasts from 1850 to 1924]. AGMI Collection, AGMI archives, section 8, folder 6699, no 159;

Tatoyan, Robert. *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թվականներին* [The number of Western Armenians in 1878-1914], AGMI, 2015.

Torlakyan, Missak. *Օրերուս հետ* [With my Days]. Beirut: HAYK – Jemmeizeh, 1963.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Լուսինե Աբրահամյան, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի հայցորդ, Հայոց ցեղասպանության զոհերի ու վերապրողների փաստագրման և ուսումնասիրության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող:

Ուսումնասիրության ոլորտը՝ Տրապիզոնի հայ բնակչության բնաջնջումը Հայոց ցեղասպանության տարիներին:

Էլ. փոստի հասցե՝ museum@genocide-museum.am

Lusine Abrahamyan, PhD student of the Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, junior researcher at the Armenian Genocide Victims' and Survivors Documentation and Research Department.

Research field: extermination of the Armenian population of Trapizon during the Armenian Genocide.

E-mail: museum@genocide-museum.am

Лусине Абраамян, аспирант Фонда “Музей-институт Геноцида армян,” младший научный сотрудник Отдела документирования и исследований жертв Геноцида армян.

Тема исследования: истребление армян Трапизона в годы Геноцида армян.

Эл.почта: museum@genocide-museum.am